

TAPSMAS „NUO ŠILIMOS“

Viena lietuvių ir indų kosmogoninė paralelė
su atitinkamomis etimologinėmis užuominomis:
liet. *tàpti* – sen. ind. *tápati*

Dainius RAZAUSKAS

Žurnalas „Liaudies kultūra“

*Straipsnio objektas – „kosmogoninės šilumos“ vaizdiniai kai kuriose indoeuropiečių tradicijose, kaip antai senovės indų bei lietuvių, leidžiantys kelti klausimą apie lietuvių žodžio *tàpti*, vartojamo ir kosmogonine prasme (ir neturinčio vienareikšmės etimologijos), galimą ryšį su sen. indų „kūrybine kaitra“ *tapas-*, šaknies veiksmožodžio *tápati* 'kaičia, kaitina, šildo'. Straipsnio tikslas – išdėstyti kai kuriuos semantinius (fonetika šiuo atveju nesudaro keblumų) argumentus, kuriais remiantis tokį klausimą, regis, galima kelti. Metodas – lyginamasis bei iš dalies tipologinis. Griežtų išvadų straipsnyje nedaroma, nes jo tikslas, kaip sakytą, – tik išdėstyti kai kuriuos argumentus ir iškelti patį klausimą, galutinį atsakymą į kurį galės duoti nuodugnesni tyrinėjimai.*

Pasak S. Daukanto, senovės lietuviai Kūrėją vadino „Sutvaru nuo žodžio sutverti, beje, kuris šilima pasaulį sutvirtino arba sukrekino iš dumpių, nesgi pirma dumpys, beje, amžina migla, pasaulio vietoje viešpatavusi“¹. Šiuo atveju mūsų dėmesio židiny – būtent ši kosmogoninė „šilima“. Mat apskritai, toliau sekant Daukantu, „senovės lietuvių išminčiai tarė esantį visą pasaulį ir šįsvietą nuo šilimos kilusį“, nesgi „per prityrimą matė, jog be šilimos nieksai šiame pasauly nevyktų. Regėjos jiems, jog jis rodąs savo gražybę ir didybę saulėj, kuriai tekant meldės, tardami tuo garbinantys savo geradėją“ ir pan.² Prisimintinas čia ir T. Narbutas, kurio žodžiais, „lietuviams saulė, vadinama *Sotuar*, priklauso pirmosios eilės dievams, sakytum, lyg pasaulio prikėlėja arba pasaulio dvasia“³. Tipologiškai plg. M. Eliade's perpasakotą indėnų zunių kosmogoninį mitą: „Pradžioje tebuvo Awonawilonas, visa ko Kūrėjas, visa ką savyje talpinantis. Jis buvo visiškai vienišas visuotinėje tuštumoje. Jis pasivertė Saule ir iš savo paties substancijos išskyrė dvi sėklas, kuriomis apvaisino Didžiuosius Vandenis. Veikiami nepaprastos šilumos, kurią skleidė jo šviesa, vandenys pažaliavo, ir atsirado puta, kuri nepaliaudama

¹ S. Daukantas, *Raštai* I, Vilnius, 1976, 491; čia ir toliau S. Daukantą taip pat žr.: *Lietuvių mitologija* I, parengė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1995, 147–149.

² S. Daukantas. *Ten pat*, 488, 489.

³ T. Narbutas, „Lietuvių mitologija“, *Lietuvių tautos istorija* I, Vilnius, 1998, 101.

augo, kol galiausiai tapo Motina Žeme ir Tėvu Dangumi⁴. Panašūs vaizdiniai apie tapsmą per šilumą ar kaitrą būdingi ir senovės indų arijams. Pavyzdžiui, garsiajame Rigvedos kosmogoniniame himne sakoma: „Pradžioj tamsa apgaubus laikė tamsą, / tik maišatis, bedugnė be skirtybių. / Visur belytė tuštuma plytėjo, / Kol Vienąjį kaitros galia pagimdė“ (X.129.3)⁵. Arba štai: „Dėsnis ir tiesa gimė / Iš įsiliepsnojusios kaitros. / Iš jos gimė naktis, / Iš jos – vilnijantis vandenynas“ (X.190.1)⁶. Ir t. t.

Šią „kaitros galią“ ar „kaitrą“ Rigvedoje žymi žodis *tapas*⁷. Kaip ir daugelis abstrakčių sąvokų, *tapas* Rigvedoje buvo personifikuota⁸. Ypač įsidėmėtina mūsų atveju vėlesniame indų epe Mahabharatoje minima Saulės dievo, vardu *Tápana-*, dukra, šilumos deivė *Tápati*⁹.

Šiai indų deivei tiek savo vardu, tiek funkcijomis visiškai prilygsta skitų *Tabiti*, Herodoto *Ταβίτι*, kurią jis tapatina su graikų Hestija (Istorija 4.59): „Hestija skitiškai vadinasi Tabiti“¹⁰. Turint galvoje senus tiesioginius Rytų baltų santykius su skitais Seimo upės baseine¹¹ bei pastarųjų karinius susidūrimus su Vakarų baltais Prūsijoje ir net, galimas daiktas, pralietuviais andainykštėje Sūduvoje¹², jau nė nekalbant apie Skitijai senovės istorikų priskiriamas visas baltų gyventas žemes iki pat Baltijos ir Germanijos vakaruose, gal verta būtų atkreipti dėmesį į tokių lietuvių užkalbėjimuose pasitaikantį ugnies vardą kaip *Tobijatė*¹³.

Tačiau mūsų atveju, kalbant apie kosmogoninę „šilumą“, dar įdomiau atrodo kas kita. Senindų *tapas-*, arba *tapa-*, ‘karštis, kaitra’, *tápati* ‘kaičia, kaitina, šildo’ bei kt. vieningai vedami iš indoeuropiečių (ide.) prokalbės veiksmazodžio šaknies **tep-* ‘būti šiltam (warm sein)’, iš kurios taip pat vedami tokie kitų ide. kalbų žodžiai kaip lotynų *tepēre* ‘būti drungnam (šiltam)’, *tepor* ‘šiltumas’, airių *tē* ‘karštas, įkaitęs’, rusų *тёплый* ‘šiltas’, *монить* ‘kaitinti, virinti, lydyti’, bet ir ‘kūrenti, kurti (krosnį, židinį)’, *молливо* ‘kuras, degalai’ bei kt.¹⁴ Baltų kalbose tos pat kilmės

⁴ М. Элиаде, *Мифы, споведания, мистерии*, Москва, 1996, 182.

⁵ „Senovės Rytų proezija“, *Pasaulinės literatūros biblioteka*, Vilnius, 1991, 368; žr. *Rigveda. Мандалы IX-X*, изданис подготвила Т. Я. Елизаренкова, Москва, 1999, 286, 525–526.

⁶ *Rigveda. Мандалы IX-X*, 321.

⁷ Ж. Ригведа. Мандалы IX-X, 549; В. Н. Топоров, „Тапас“, *МНМ II*, 494; М. Элиаде, *Священные тексты народов мира*, Москва, 1998, 110.

⁸ В. Н. Топоров, „Ведийская мифология“, *МНМ I*, 222.

⁹ Ж. Дюмезиль, *Скифы и парты*, Москва, 1990, 99, 102; В. А. Кочергина, *Санскритско-русский словарь*, издание 3-е, исправленное и дополненное, Москва, 1996, 235.

¹⁰ Herodotus, *Istorija*, iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius, Vilnius, 1988, 228; žr. Ж. Дюмезиль. *Тен пат*; Д. С. Раевский, „Скифо-сарматская мифология“, *МНМ II*, 446.

¹¹ Trumpai žr. Z. Zinkevičius, „Lietuvių kalbos kilmė“, *Lietuvių kalbos istorija I*, Vilnius, 1984, 184.

¹² G. Beresnevičius, „Vakarų baltų (prūsų) religijų istorijos bruožai nuo žalvario amžiaus iki Christburgo sutarties“, *Senovės baltų kultūra: Prūsijos kultūra*, Vilnius, 1994, 174.

¹³ М. Завьялова, „Ugnies įvaizdis lietuvių ir rusų užkalbėjimuose“, *Liaudies kultūra 1*, 1998, 11; М. Завьялова, „Семантическое поле «огонь» в русских и литовских заговорах“, *Балто-славянские исследования 1997*, Москва, 1998, 389.

¹⁴ С. D. Buck, *A dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, 1949, 1077; М. Mayrhofer, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, Bd. 1, Heidelberg, 1956–1976, 447; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Bern, München, 1959, 1069–1070; Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, Тбилиси, 1984, 683; Ж. Дюмезиль. *Тен пат*, 102; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка IV*, Москва, 1996, 44, 78–79.

žodžiais laikomi vietovardžiai lietuvių *Tēpliava* (miestelio pavadinimas) ir prūsų *Tapelawke*, *Taplawken* ar *Tapplaucken*¹⁵. Iš pastarųjų sudurtinių pirmojo dėmens V. Mažiulis rekonstruoja Vakarų baltų apeliatyvą (bendrinių žodį) **tapas* 'šiltumas'¹⁶, visapusiškai sutampantį su sen. indų *tapa-*, Nom. sg. masc. *tapas*.

Remdamasis minėtais kosmogoniniais vaizdiniais, savo ruožtu išdrįsiu išsakyti hipotezę apie galimą šios šaknies žodžių ryšį su lietuvių kalbos veiksmožodžiu *tąpti*, kurio, šiaip ar taip, iki šiol „etimologija neaiški“¹⁷, nepaisant gana įvairių mėginimų¹⁸. Ypač plg. *tąpti* reikšmę '2. pasidaryti, įvykti, tiktis' su įdėm kosmogoniškais pavyzdžiais: „Atsiskyrė tada šviesa nuo tamsybės, ir tapo diena, naktis, rytas ir vakaras“ (K. Aleknavičius, XIX a.); „Norėjo, kad tąptų visa, kas sutverta, ir visa tapo“ (A. Baranauskas); „Tetamp šviesa“ (M. Daukšos „Postilė“) bei kt. (LKŽ XV 835, taip pat žr. 836). Tipologiškai dėl tokio reikšmių santykio viename žodyje plg. kad ir liet. *kūrti* dviprasmybę: ir 'daryti, kad kūrentųsi, degti; š i l d y t i' (LKŽ VI 974) = rus. *monúmb*, ir būtent 'daryti, kad kas atsirastų, tąptų' ar pan.¹⁹ Vėlgi pasak S. Daukanto, „žodis pats kurti, kurstyti buvo šventu ir dėl pačios ugnies tedėvimas, todėl vadino jį Kūre, arba Kūrioniu, arba Kūrėju, kurs savo šilima visa įkūrė šiame pasauly“ ir t. t.²⁰ Galima tad būtų tarti, jog pasaulis Kūrėjo „šilimos“ dėka ne tik kad buvo sukurtas, bet ir tiesiog t a p o, kaip kad minėtuose šio veiksmožodžio vartojimo pavyzdžiuose.

Papildomai dar verta atkreipti dėmesį į kitą S. Daukanto vartojamą žodį. Prisiminkime, jog senovės lietuviai Kūrėją vadino „Sutvaru nuo žodžio s u t v e r t i, beje, kuris šilima pasaulį sutvirtino arba sukrekino iš dumpių“. Kokia būtent reikšme čia pavartotas veiksmožodis (*su*)*tvėrti*, nedviprasmiškai išduoda sinonimai *krėkinti* 'daryti, kad sukrekėtų, tirštinti', *su-krėkinti* 'sutirštinti' (LKŽ VI 518) bei juolab bendrašaknis (*su*)*tvirtinti* – plg. savaiminį *su-tvirtėti* reikšme '3. pasidaryti patvaresniam, sukietėti', juoba pirminį savaiminį *tvirti* (*tvyra* ar *tvirsta*, *tviro*), *su-tvirti* ta pačia reikšme '2. pasidaryti patvaresniam, sukietėti' (LKŽ XVII 315)²¹. Taigi *su-tvėrti* Daukanto pavartotas reikšme 'sutirštinti, sukietinti', būtent žodynine reikšme '9. pa-

¹⁵ K. Būga, *Rinktiniai raštai* II, Vilnius, 1959; V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologinis žodynas* IV, Vilnius, 1997, 183–184, 191.

¹⁶ V. Mažiulis. *Ten pat*, 184.

¹⁷ A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius, 1990, 191; plg. „Etymologie umstritten“: E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg-Göttingen, 1962–1965, 1058.

¹⁸ Žr. ten pat ir dar K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, sēj. 2, Rīga, 1992, 375.

¹⁹ Tiek LKŽ, tiek DLKŽ šī bendra (*su*)kūrimo reikšmė atspindėta nepakankamai išsamiai ir aiškiai.

Dėl galimybės viename žodyje *kūrti* derėti reikšmėms 'degti' bei 'daryti', grindžiamos pirmykščiu ritualu, žr. В. Н. Топоров, *Прусский язык. Словарь: К-Л*, Москва, 1984, 303–305; В. Н. Топоров, „Из славянской языческой терминологии: индоевропейские истоки и тенденции развития“, *Этимология 1986–1987*, Москва, 1989, 41. Mūsų išsakomi samprotavimai savo ruožtu galėtų būti papildomas, „kosmogoninis“ argumentas už tokį reikšmių ryšį.

²⁰ S. Daukantas. *Ten pat*, 490.

²¹ Savaiminis, arba nepriežastinis, (*su*)*tvirti* (*tvyra* ar *tvirsta*, *tviro*) su priežastiniu, arba kauzatyviniu, (*su*)*tvėrti* susijęs lygiai taip pat, kaip, pavyzdžiui, *birti* (*būra* ar *birsta*, *biro*) su *bėrti*; arba *svirti* (*svyra* ar *svirsta*, *sviro*) su *svėrti* (LKŽ I 772, 846, XIV 311, 371) bei pan.

daryti, kad rastųsi kas tvirtas, kietas, tirštas', pvz.: „Tie kiaušiniai čiut sutverti (minkštu lukštu)“; „Maž susitvėrė (apvirė) ben kiek kiaušinis, ir valgysiu“; „Smetona tik ką sustvėrus“; plg. dar sangražinį *tvėrtis* reikšme '10. darytis, rasti kam tirštam', pvz.: „Neteliuskok pieno – matai, kad smetona tverias“ bei pan. (LKŽ XVII 257, 264). Dėl atitinkamos kosmogoninės reikšmės plg. *tvėrti* '11. daryti, kad būtų, egzistuoti' vartojimo pavyzdį: „[...] kaip tvėrės pasaulė, i tie akminys tokie buvo minkšti“ (ten pat), t. y. dar nesukietėję, nesutvirtėję.

Kalbant apie pieno produktų „tvėrimą“, neišleistinas iš akių ir sviesto plakimas, būtent sutirštinimas plakant iš skystos grietinės ar grietinės, kuri, kaip sakyta, pati prieš tai „susitvėria“ pieno paviršiuje. Vėlgi verti dėmesio atitinkami kosmogoniniai įvaizdžiai. Anot japonų tradicinių tekstų, „tada du dievai, atsistoję ant plūduriuojančio Dangaus tilto, nuleido brangiąją ietį ir ėmėsi plakti ja vandenyno vandenį, kol tie sutirštėjo“²². Pasak V. Toporovo, apskritai „daugeliui Azijos tradicijų, kurios pažįsta beribį, amžiną pirmykštį Vandenyką (arba jūrą), būdingas toks žemės sukūrimo motyvas, kai kokios nors dangiškoji būtybė nusileidžia iš dangaus ir pradeda vandenyno vandenį maišyti geležiniu vėzdū, ietimi ar pan. Dėl to atsiranda sutirštėjimas, iš kurio ir prasideda žemė [...]. Mongolų tautelių mitologijose vandens tirštintojo vaidmenį atlieka vėjas, kuris sukuria [būtent sutveria! – D. R.] iš jų tam tikrą ypatingą pi e n i š k ą substanciją, virstančią žemės tvirtumą [...]. Šios versijos primena indų mitą apie vandenyno plakimą“²³. Mat Vedų kosmogonijoje žemė atsiranda iš vandens arba šiems tiesiog sutirštėjus, arba pirmykštį vandenyką būtent plakant, mušant tarsi sviestą²⁴. Čia reikia turėti galvoje ir tai, kad, P. Dundulienės žodžiais, „seniausiu būdu, žinomu kai kur pietryčių Lietuvoje, sviestą darydavo neturtingi valstiečiai, grietinę š i l d y d a m i karštoje krosnyje. Toks sviestas panašus į žemaičių kastinį, gaminamą šitaip: į karštame vandenyje šildomą puodą dedama po truputį grietinės ir sviesto, visą laiką sukant mediniu šaukštu“²⁵. Panašiai nuo seno „rusai sviestą gausia šildydami arba mušdami pašildytą grietinę [из топленой сметаны]“²⁶.

Kitas būdingai „tveriamas“ pieno produktas yra varškė. Štai rusų *творог* 'varškė' tiesiog yra vienos šaknies su *творо́пить* 'kurti' ir toliau su liet. *tvėrti*, tos pat kilmės dar, pavyzdžiui, graikų *τυρός* 'sūris', Avestos *tūiri-* 'rūgpienis' bei kt. Panašiai lenkų *twaróg* 'varškė' visų pirma reiškė 'formoje padarytas sūris', plg. *twarz* 'veidas, pavidalas' iš 'forma' ir pan. Latvių varškės pavadinimas *biezpiens* savo ruožtu sudurtas iš *biezs* 'tirštas' ir *piens* 'pienas', taigi reiškia būtent sutirštintą, t. y. „sutvertą“ piena. Pagaliau pats lietuvių žodis *varškė* remiasi veiksmažodžiu *virškšti* reikšme 'krekėti', pvz.: „Pienas jau virkšta“ (LKŽ XIX 559)²⁷. Žr. minėtą S. Daukanto citatą

²² М. Элиаде, *Священные тексты народов мира*, 96; žr. Е. М. Пинус, „Идзапаки и идзапами“, *МНМ* I, 479.

²³ В. Н. Топоров, „Океан мировой“, *МНМ* II, 249.

²⁴ Ж. В. Н. Топоров, *Ведийская мифология*, 224.

²⁵ P. Dundulienė, *Lietuvių etnografija*, Vilnius, 1982, 166.

²⁶ Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва, 1991, 158.

²⁷ Apie minėtų varškės pavadinimų etimologiją žr.: A. Brückner, *Stownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 1927, Warszawa, 1998, 586; C. D. Buck, *Ten pat*, 387; K. Būga, *Ten pat*, 323; E. Fraenkel, *Ten pat*, 1203; K. Karulis, *Ten pat*, sėj. 1, 125; A. Sabaliauskas, *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius, 1994, 357–358; М. Фасмер, *Ten pat*, 31, 33.

apie būtent „sukreintą“ pasaulį. Beje, aukštaičiams (rytiniams punitininkams) tik susitvėręs pienas – tai dar ne visai surūgęs, bet jau patirštėjęs, ėmęs *k r e k ė t i* („laikosi krūvoj“); plg. čia ir *krėkenas, krėkenà* ‘1. tik apsiveršiausias ar tuoj apsiveršiuosiančios karvės pienas’, pvz., „Krekena yra geltonas tirštas pienas“; „Krekena yra gelsva ir tirštesnė už paprastąjį pianą, verdama sukietėja y t v a r š k ė“; taip pat ‘2. iš apsiveršiausias karvės pieno pagamintas valgis’ ir apskritai ‘3. luistas surūgusio pieno ar sukrekėjusio kraujo’ (LKŽ VI 516)²⁸.

Lietuvių mitologijoje su rūgpieniu bei varške nedviprasmiškai susijęs Perkūnas. L. A. Jucevičiaus žodžiais, „lietuvių liaudis mano, kad perkūno ugnies kitaip užgesinti negalima, kaip tik su rūgusiu pienu, nes Perkūnas tą skanėstą labiausiai mėgsta“²⁹. Iš jo vardo padarytas žodis *perkūnainė* tiesiog reiškia ‘2. rūgęs pienas’, o visų pirma – būtent ‘1. v a r š k ė, gaunama, p a k a i t i n u s pasukas’ (LKŽ IX 833). Taigi susijęs Perkūnas ir su varške, ir ne su bet kokia, o gaunama šildant; Daukanto žodžiais galėtume tarti, jog Perkūnas varškę „sutveria šilima“. Kad šios buitinės sąsajos nėra koks atsitiktinumas ar vietinis nesusipratimas, bet mena gilų archajišką simbolizmą, patvirtina žymus XX a. pirmosios pusės tradicinio simbolizmo tyrinėtojas René Guénon. Kalbėdamas apie vedų griausmavaldžio Indros ginklą „vadžrą“, sen. ind. *vajra-*, jis apibendrina, jog apskritai senosiose tradicijose Griausmavaldžio ginklą „žaibą, kaip jau esame sakę anksčiau, laikyta išreiškiant dvilybę kuriamąją ir griaujamąją galią [...]. Iš tikrųjų tai jėga, sukelianti bet kokią ‘k o n d e n s a c i j ą’ ir ‘disipaciją’, kurias Tolimųjų Rytų tradicija sieja su dviem tarpusavyje papildančiais in ir jang principais, atitinkančiais savo ruožtu dvi Visatos kvėpavimo fazes – ‘iškvėpimą’ ir ‘įkvėpimą’, hermetinėje doktrinoje žinomas kaip *coagulatio* ir *solutio*“³⁰. Lot. *coagulatio* reiškia ‘stingimas, krešėjimas, tirštėjimas’, o *solutio* – ‘suirimas’ arba ‘tirpimas, tirpdymas’. Beje, lietuvių žodis *tánkùs*, tarp kitų ir būtent reiškime ‘4. kondensuotas’ bei pan. (LKŽ XV 818), kartu su tokiais kitų kalbų žodžiais kaip sen. indų *tanákti* ‘sutraukia, sukrekina, sutveria (causes coagulation)’, avestos *taxma-* ‘tirštas, tvirtas’, airių *técht* ‘sukrekėjęs, sutirštėjęs, sutvirtėjęs’, nauj. islandų *þétti* ‘rūgpienis’, vokiečių *dicht* ‘tankus, tirštas’ bei kt., yra tiesiog vienos šaknies su gotų *þeiþwō* ‘p e r k ū n a s (Donner)’³¹. Vadinasi, griausmavaldžiui Perkūnui apskritai būdinga „tveriamoji“ ir „tirpdomoji“ galia, o jo ryšiai su pieno produktais, varške – tik atskiras atvejis, tik buitinė tos galios apraiška, lygia greta galinti pasireikšti ir kosmogoniškai. Beje, kosminę varškės simboliką mena ir lietuvių mįslė: „Juodas katilas, pilnas varškės prikratytas (dangus ir žvaigždės)“ (LKŽ XVIII 312). O vedose žvaigždės Pradžiapatis sutveria būtent šilumą, ta pačia „kūrybine kaitra“ *tapas*³².

²⁸ Už šiuos nurodytus pavyzdžius dėkoju Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto vyr. mokslinei bendradarbei dr. Lilijai Kudirkienei.

²⁹ L. A. Jucevičius, *Raštai*, Vilnius, 1959, 166. Plačiau žr.: B. Buračas, *Pasakojimai ir padavimai*, Vilnius, 1996, 24, 34; N. Laurinkienė, *Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius, 1996, 188 ir čia nurodomus gausius tautosakos šaltinius. Apie Perkūno ryšį su rūgusiu pienu ir rūgimu apskritai žr. D. Vaitkevičienė, „Duonos gimimas“, *Tautosakos darbai IX (XVI)*, Vilnius, 1998, 57 ir toliau.

³⁰ R. Guénon, *Fundamental Symbols. The Universal Language of Sacred Science*, Oxford-Northampton, 1995, 127.

³¹ J. Pokorny, *Ten pat*, 1068; M. Фасмер, *Ten pat*, IV, 129; dar žr. E. Fraenkel, *Ten pat*, 1056; M. Mayrhofer, *Ten pat*, Bd. 1, 473.

³² A. B. Keith, *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads*, London, 1925, Delhi, 1989, 300.

Taigi ir į S. Daukanto tvirtinimą, esą senovės lietuvių išminčiai Sutvėrėją, šilima pasaulį sutvirtinusį, o kartu „pirmąjį šilimos įkūrėją vadino Perūnu, arba P e r k ū n u“³³, reikia žiūrėti visai rimtai.

Laikas prisiminti minėtus pavyzdžius apie kiaušinių „tvėrimąsi“: „Tie kiaušinukai čiut sutverti (minkštu lukštu)“; „Maž susitvėrė (apvirė) ben kiek kiaušinis, ir valgysiu“; ir dar: „Višta lejas: kiaušinis tik kad sutvertas“; ir ypač: „Kai klausai prie ausies, čypsia [kiaušinyje], matyt, sutvertas (u ž p e r è t a s)“ (LKŽ XVII 264). Pastarasis pavyzdys įsidėmėtinas tuo, kad, pratęsiant ir kitaip akcentuojant minėtą Daukanto citatą, senovės lietuvių išminčiai „pirmąjį šilimos įkūrėją vadino P e r ū n u, arba Perkūnu, nuo žodžio p e r è t i, beje, jog jis išperėjo visa, kas vien yra regimu šiame pasauly [...]. Tarė jį kaipo didžiai gerą ir malonų tėvą esantį, kursai, išgūžęs savo šilima p e r a, paleido jį į pasaulį“³⁴ ir pan. Žodis *perūnas* čia, nors, žinoma, sutampa su atitinkamu slavizmu (plg. rusų *непѹн* ‘griausmas, perkūnas’ bei kt.), panašu, Daukanto yra pasidarytas su veikėjo priesaga *-ūnas* tiesiog iš lietuvių veiksmožodžio *perėti*. Plg. „Lietuvių kalbos žodyne“ būtent prie *iš-perėti* reikšmės ‘įkurti’ nurodomą atitinkamą Daukanto pavyzdį: „P e r ū n a s yra įkūrėjis visos pasaulės, beje, kursai iš p e r è j o, arba įkūrė, visą pasaulę“; dėl aptartų kosmogoninių sąsajų plg. ir *pa-perėti* reikšmę ‘padaryti, sukurti’ bei atitinkamus pavyzdžius: „Ugnis šią pasaulę p a p e r è j u s i“ (S. Daukantas); „Skaitė už aukščiausį dievą P e r ū n a, arba Perkūną, nes tikėjo, jog jis viską p a p e r è j o, arba su tvė r è“ (M. Valančius) bei pan.; ypač plg. daiktavardį, veikėjo pavadinimą *perėtojas* ‘1. kas peri’ reikšme ‘2. kas kuria, t v e r i a’ (iš A. Juškevičiaus žodyno) (LKŽ IX 822-824). Priesagos *-tojas* ir *-ūnas* – tai dvi nuo pat pirmųjų lietuviškų raštų plačiai žinomos ir vartojamos veikėjų pavadinimų priesagos³⁵, todėl *perėtojas* ir *perūnas* abu lygiai gali būti laikomi taisyklingais lietuviškais žodžiais, daugmaž lygiaverčiais bendrašakniais sinonimais (visą etimologijos klausimo svorį perkeltiant į *perūno* santykį su *perkūnu*).

Šiaip ar taip, kosmogonijos iš kiaušinio vaizdiniai ne mažiau paplitę už anksčiau minėtuosius. „Štai ką mums atskleidžia, – pasak M. Eliade’s, – pavyzdžiui, japonų kosmogoninis mitas: pradžioje Dangus ir Žemė (Idzanagis ir Idzanami) buvo neatskiriami; kartu jie sudarė chaosą, kuris buvo tarsi k i a u š i n i s su užuomazga vidury“³⁶. Iš kiaušinio pasaulis randasi polineziečių kosmogonijoje³⁷. Iš anties kiaušinio pasaulis atsiranda senų baltų kaimynų finų-karelių „Kalevaloje“, pavyzdžiui: „Iš vienos kiaušinio pusės / Žemė motina išėjo, / Iš kitos kiaušinio pusės – / Mėlynas padangių skliautas; / Iš dalies geltono trynio / Saulė šviečianti pakilo, / O iš

³³ S. Daukantas. *Ten pat*, 489.

³⁴ *Ten pat*.

³⁵ Žr. A. Ambrazas, *Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmožodiniai vediniai*, Vilnius, 1993, 112–117, 148–150.

³⁶ М. Элиаде, *Мифы, словидения, мистери*, 208; žr. М. Элиаде, *Священные тексты народов мира*, 96.

³⁷ М. Элиаде, *Священные тексты народов мира*, 90.

baltymo padangė / Mėnesėlis pasirodė“ (I.233–240)³⁸ ir t. t. Kaip žinoma, ir indų Brahma išsiriti iš aukso kiaušinio pirmąsiai vandenyne, iš kurio tada sukūrė dangų ir žemę³⁹.

Pagaliau iš tautosakos žinomas ir būtent Perkūno ryšys su kiaušiniais bei jų perėjimu: „Po perkūnijos reikia lizde perinamus kiaušinius apsukti į kitą pusę, kad neužmirtų perinami paukščiai“; „Žąsimis perint, reikia apačioj lizdo geležį padėti, šiaip perkūnija kiaušinius užtrankanti, ir jie liekti vanskariais (p a p e r a i s)“; „Perkūnas užtrenkia perinamus viščiukus, žąsiukus, ančiukus“; „Jei Perkūnas trenkia tada, kai paukščiai per i, tai užtranko kiaušinius ir neišsirta paukščiukai“⁴⁰. Kitaip sakant, Perkūnas akimirksniu „sutveria“ kiaušinį ir taip nutraukia tolydų, lėtą paukščiuko jame „tvėrimąsi“. Mat *perėti* – tai ‘1. tupėti ant kiaušinių, šildant juos savo kūno šiluma, kol iš jų išsirta jaunikliai’ (LKŽ IX 821), kitaip sakant, „tvėrti savo šilima“, o Perkūnas tam per karštas. Galima manyti, jog Perkūno karštis tiek per kaitrus, kiek pasaulis didesnis už kiaušinį, ir tinka jis būtent pasauliui sutverti, ar „paperėti“, o ne paprastam kiaušiniui.

Kosmogonine prasme, kaip S. Daukanto sakyta, būtent „u g n i s šią pasaulę paperėjusi“, ir senovės lietuvių išminčiai būtent „pirmąjį šilimos ikūrėją vadino Perūnu, arba Perkūnu“, kursai būtent „išgūžęs savo šilima perą, paleido jį į pasaulį“ ir t. t. Belpieka čia prisiminti Vedų kosmogoninę šilumos, kaitros galią *tapas-* ir pridurti, kad apskritai, pasak indologo A. Beinoriaus, „semantiškai šis sanskrito žodis sietinas su p e r ė j i m u“⁴¹.

Sutrupinimai:

DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, J. Kruopas ir kiti, Vilnius, 1972.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas I–XIX, Vilnius, 1956–1999.

MHM – Мифы народов мира. Энциклопедия, Т. I, Москва, 1980; Т. II, Москва, 1982.

³⁸ „Kalevala“, *Pasaulinės literatūros biblioteka*, vertė Justinas Marcinkevičius, Vilnius, 1986, 12.

³⁹ М. Элиаде, *Священные тексты народов мира*, 112; *The Principal Upanisads*, edited with introduction, text, translation and notes by S. Radhakrishnan, London, 1968, 36–37; В. Н. Топоров, „К реконструкции мифа о мировом яйце“, *Труды по знаковым системам* III, Тарту, 1967, 81–99; В. Н. Топоров, *Ведийская мифология*, 224; В. Н. Топоров, „Хираньягарбха“, *MHM* II, 592. Taip pat žr. Rigvedą X.121.1.a: *Rigveda. Manдалы IX–X*, 278, 519. Apskritai apie kosmogoniją iš kiaušinio dar žr. В. Н. Топоров, „Яйцо мировое“, *MHM* II, 681.

⁴⁰ J. Balys, *Raštai I*, Vilnius, 1998, 81.

⁴¹ A. Beinorius, „Buddhistic bodhisattvos idealas“, *Liaudies kultūra* 6, 1999, 74 – paaiškinimas 32 Šantidevos „Nušvitimo kelio vadovo“ šeštojo skyriaus vertimui.

**CREATION „BY HEAT“. A CORRESPONDENCE BETWEEN LITHUANIAN
AND INDIAN COSMOGONY (LITH. *TÀPTI* – SKR. *TÁPATI*)**

Dainius Razauskas

Summary

Some semantic arguments for connecting Lith. *tàpti* ‘to become’ with Skr. *tápati* ‘warms, heats’, *tapas-* ‘(creative) heat’ (IE **tep-* ‘to be warm’) are presented in the article. On the one hand, Lith. *tàpti* is used in the cosmogonic sense, on the other, cosmogony is unambiguously connected with warmth and heat in some Lithuanian sources (to begin with S. Daukantas). Skr. *tapas-*, as is well known, also means just cosmogonic heat in the Rig Veda (X.129.3).

There are still some additional, secondary arguments. These consists of brooding connotations of Skr. *tapas-*. In its turn, the cosmogonic warmth in the mentioned and some other Lithuanian sources is expressed by the image of brooding too. The main concept underlying the „creation by heat“ is that of hardening, consolidation, Lith. *tvėnti*. And this Lithuanian verb has not only usual cosmogonic notion but is used by village folk just in the sense of „hardening“, i.e. brooding of an egg as well. Etc.